

In de bijbel is de pen van Herodotus zichtbaar

EEN verhaal dat je aan iemand doorvertelt is altijd anders dan het verhaal dat je zelf gehoord hebt, zelfs als je hetzelfde probeert weer te geven met dezelfde woorden. Er zullen altijd kleinere of grotere verschillen tussen zijn. Geen twee teksten zijn namelijk ooit volkomen identiek als ze niet – via de drukpers of het fotokopieerapparaat – als klonen bedoeld zijn. Toch zal niemand eraan twijfelen dat de twee versies heel nauw verwant zijn. Aan de andere kant kunnen teksten ook duidelijk vastzitten aan elkaar zonder dat ze – om zo te zeggen – aan de oppervlakte ook maar iets gemeen hebben. Als ik van een verhaal alleen de eerste woorden van alle zinnen laat staan en een nieuw verhaal maak door de zinnen op een andere manier aan te vullen, zal niemand eraan twijfelen dat de verhalen met elkaar te maken hebben als er eenmaal op die overeenkomst gewezen is, zelfs als ik het nieuwe verhaal een heel andere kant uitstuur. Er zijn ook gevallen waarin de overeenkomst tussen twee teksten gemakkelijk te zien is, maar je niet gauw op het idee komt om ze naast elkaar te leggen. Soms wordt er bijvoorbeeld pas vele jaren na verschijning van een roman ontdekt dat er sprake is van plagiaat of van een welbewust en creatief hergebruik van elementen uit een andere roman (de grens is niet altijd gemakkelijk te trekken). Wat zijn eigenlijk onze criteria voor het vinden of constateren (of afwijzen) van afhankelijkheid of beïnvloeding in al deze gevallen?

Bij mijn onderzoek naar het voortbrengen van Hebreeuwse en Aramese teksten door andere teksten probeer ik niet om die interessante vraag in het algemeen te beantwoorden. Wel wil ik kijken of er bij het ontstaan van sommige teksten sprake

JAN WIM WESSELIJS

Universitair docent Hebreeuws en Aramees

is geweest van een veel directere afhankelijkheid dan meestal gedacht wordt. En ik wil kijken naar de nog onbekende processen die een rol hebben gespeeld bij de productie van de ene tekst uit de andere. Dat leidt hier en daar tot nogal spectaculaire resultaten, in het bijzonder voor het bijbelonderzoek.

OVERGENOMEN STRUCTUREN

Het begon een aantal jaren geleden op een betrekkelijk onopvallend deelgebied van het onderzoek van het Oude Testament, dat – zoals bekend – grotendeels in het Hebreeuws geschreven is.

De bijbelboeken *Ezra* en *Daniël*, die allebei uit losse verhalen en documenten zijn opgebouwd maar qua inhoud volkomen verschillend zijn, hebben de merkwaardige overeenkomst dat ze delen in de Aramese en in de Hebreeuwse taal hebben. Ze beginnen met een deel in het Hebreeuws, schakelen over op Aramees, en eindigen weer met Hebreeuwse hoofdstukken. En beide bevatten zowel delen waarin de hoofdpersoon Daniël, respectievelijk Ezra, zelf aan het woord is, als

stukken waarin over hen gesproken wordt in de derde persoon. Als je schema's maakt van die variatie in beide boeken en die naast elkaar legt, blijken de delen elkaar netjes te overlappen. Er blijken verder veel meer punten van directe overeenkomst tussen de twee boeken zichtbaar te worden. Het is in zekere zin verbazend dat er voor beide boeken afzonderlijk allerlei heel ingenieuze ontstaansgeschiedenissen bedacht, bestreden en verdedigd zijn, terwijl je zou zeggen dat er voor ten minste een van de twee een veel simpeler verklaring is: de auteur heeft gewoon de opzet van het andere gekopieerd. Om die conclusie te trekken, dat de structuur van een van de twee van de ander moet zijn afgeleid, is blijkbaar een grote mentale omschakeling nodig, want niemand anders heeft ooit die gevolgtrekking gemaakt. (Zie mijn *De Eenheid van het Boek Daniël. Openingscollege Faculteit der Godgeleerdheid UvA 1993*, Amsterdam, 1993.) Wat de auteur hier voor bedoeling mee gehad heeft, is nauwelijks na te gaan. Duidelijk is wel dat hij zo gewerkt heeft. Bij zo'n constatering zou je natuurlijk kunnen stoppen. Maar ik dacht: als de schrijver van het boek *Daniël* – dat zeker later is ontstaan dan *Ezra* – zo'n werkwijze heeft gevolgd, dan heb je grote kans dat een deel van de vele – op zich welbekende – parallellen van *Daniël* met andere oudtestamentische teksten ook via zo'n lineaire correspondentie is aangebracht. Zo kwam ik erachter dat de cyclus van verhalen rondom Jozef in het bijbelboek *Genesis* het model geweest moet zijn voor een andere reeks van elementen in *Daniël*. Het gaat daarbij om de gevallen van goddelijke openbaring door dromen en visioenen, die je in beide werken in precies dezelfde volgorde en in ongeveer

dezelfde vorm vindt. Ook hiervoor geldt dat je het pas ziet als je er door een ander of door een gelukkig toeval op geweest wordt. Daarna kun je alleen maar ophouden het te zien door je ogen bewust te sluiten.

Zo werd steeds meer duidelijk over de opbouw van het boek *Daniël*, tot ik met een aantal onderdelen overbleef die nergens een plaats leken te hebben binnen de bijbelse literatuur. Toen kwam ik op een associatie van de voorgenomen verbranding van de jongelingen in de vurige oven in Daniël 3 met het verhaal van de eveneens niet doorgegangene verbranding van koning Croesus van Lydië in de *Historiën* van de Griekse historicus Herodotus over de oorlogen tussen Perzen en Grieken in de periode 490-470 voor Christus (geschreven circa 425 voor Christus). Onder andere op basis daarvan merkte ik dat er grote overeenkomsten zijn tussen de verhalen in zijn eerste boek en de onverklaarde elementen in *Daniël*, en dat die ook voor een groot deel lineair met elkaar overeenkomen. Met andere woorden: de anonieme schrijver van het boek *Daniël* heeft de structuur van twee bijbelse bronnen en één niet-bijbelse gebruikt om dit fascinerende werk te scheppen, op een manier waarop een moderne schrijver het zeker niet zou doen. Dat moet de reden zijn dat zijn werkwijze nooit iemand is opgevallen.

HERODOTUS EN DE BIJBEL

Toen ik zo vanuit *Daniël* terecht was gekomen bij het boek *Genesis* en het werk van Herodotus, werd ik verrast door bepaalde samenhangen tussen de laatste twee werken. Daardoor ging ik wat attenter kijken naar de overeenkomsten tussen *Genesis* – en meer in het algemeen de grote Bijbelse Geschiedenis die van het begin van *Genesis* doorloopt tot het eind van het boek *2 Koningen* – en het werk van Herodotus. Het bleek dat bepaalde hoofdpersonen in het ene werk nogal leken op die in het andere. Ik zette op basis van die overeenkomsten een schema op waaruit blijkt dat de genealogie van de aartsvaders in *Genesis* in zekere mate

overeenkomt met die van de koningen uit het Perzisch-Medische koningshuis. De parallele figuren doen of ondergaan vergelijkbare dingen. Aanvankelijk vond ik het zelf erg speculatief en zelfs enigszins onbegrijpelijk dat het resultaat opleverde, maar het leek wel te werken. Na enige aarzeling trok ik de stamboom van beide families nog wat verder door, met als resultaat dat de Perzische koning Xerxes naast Israëls grote wetgever Mozes kwam te staan. Maar ik vroeg me in eerste instantie ernstig af of deze twee ook maar iets met elkaar gemeen zouden kunnen hebben.

Gek genoeg kwam de belangrijkste conclusie pas helemaal aan het eind van deze gedachtengang – waar ik in werkelijkheid vele maanden over gedaan heb – naar voren. De belangrijkste handeling in het werk van Herodotus is de veldtocht van de Perzische koning Xerxes tegen Griekenland, waarbij hij met een geweldig leger de Hellespont, de waterweg tussen Europa en Azië, overstak over twee enorme schipbruggen. De in hogere mate vergelijkbare hoofdhandeling in de Bijbelse Geschiedenis is de uittocht van de Israëlieten onder leiding van Mozes uit Egypte, waarbij ze op wonderbaarlijke wijze door het water van de Schelfzee (of 'Rietzee') trokken, terwijl de Egyptische achtervolgers jammerlijk in het water omkwamen, op hun weg naar het te overeren land Kanaän. Nauwelijks toevallig is dat het ook hier een tocht van het ene continent, Afrika, naar het andere, Azië, betreft.

Toen dit eenmaal duidelijk werd, vielen er veel meer stukjes van de puzzel op hun plaats. Zo blijkt het verhaal van de uittocht lineair te corresponderen met de episode van Xerxes' veldtocht, waarbij elementen als een onverwachtse duisternis, de dood van eerstgeboren zonen in het land waar men vandaan trekt, het gebrek aan drinkwater en het intrigerende beeld van Mozes en Xerxes, die beiden tenslotte vanachter een nieuwe waterbarrière machteloos naar het doel van hun tocht kijken, op precies corresponderen-

de plaatsen blijken voor te komen. Het eind van de veroveringstochten lijkt ook sterk op elkaar: de laatste krijgshandeling die beschreven wordt, zijn de belegering en val van de enige stad die in handen van de veroveraars is overgebleven. Bij Herodotus wordt aan het eind van zijn werk het stadje Sestos aan de Hellespont belegerd door de Grieken. De Perzische gouverneur vlucht 's nachts uit de door honger geteisterde stad, wordt achterhaald en gevangen genomen. Nadat zijn zoon voor zijn ogen is gedood, wordt hijzelf gekruisigd op de plaats waar Xerxes zijn grote bruggen had gebouwd. In de Bijbelse Geschiedenis vlucht de laatste koning Zedekia 's nachts uit een al evenzeer door hongersnood getroffen Jeruzalem, wordt ook ingehaald en gevangen genomen. De Babyloniërs doden zijn zonen voor zijn ogen, maken hem blind en nemen hem mee naar Babylon; over zijn verdere lot daar wordt ons niet verteld. Deze laatste overeenkomst van de twee werken wordt ons niet direct duidelijk omdat het tijdsverloop zo immens verschilt. Bij Herodotus valt deze laatste gebeurtenis binnen twee jaar na de grote overtocht. In de Bijbelse Geschiedenis zitten er vele eeuwen tussen, waarin de Israëlieten het land vast in handen hadden. Maar de gelijkenis is onmiskenbaar als je er eenmaal op gewezen bent.

WAT WAS ER HET EERST?

De vraag welk van beide verhalen er nu eerder was, is eigenlijk vrij snel beantwoord. Ik zal hier alleen het meest duidelijke voorbeeld geven. Die overtocht van koning Xerxes is een historische gebeurtenis, waar zijn tijdgenoten werkelijk paf van stonden en waar ze druk over geschreven hebben. De doortocht van de Israëlieten door de Schelfzee is iets waarvoor we – nog afgezien van het element van de wonderverhalen die erover verteld worden – geen enkele duidelijke aanwijzing hebben. Sterker nog: je hoeft helemaal geen natuurlijk water over te steken als je van Egypte naar het tegenwoordige Israël wilt gaan, en in de oudheid was dat niet

anders. Dat wil overigens niet eens zeggen dat zoiets niet ooit gebeurd kan zijn, maar alleen dat de huidige plaats in het verhaal geïnspireerd moet zijn door Herodotus.

Met andere woorden: de Bijbelse Geschiedenis in de eerste negen à twaalf boeken van de bijbel, het verhaal van de oorsprong en vroege geschiedenis van het volk Israël, is een bewuste navolging van het prestigieuze geschiedwerk van Herodotus. En dit verhaal is op een vergelijkbare manier vervaardigd als enkele eeuwen later de *Aeneis*, het stichtingsverhaal van Rome, die Vergilius modelleerde volgens twee andere beroemde Griekse literaire werken, namelijk de *Odysee* en de *Ilias* van Homerus. Omdat Herodotus zijn werk rond 425 voor Christus afgerond heeft en de eerste bijbelvertalingen in het Grieks uit de derde eeuw voor Christus dateren, moet de Bijbelse Geschiedenis ergens tussen de jaren 400 en 300 voor Christus vervaardigd zijn om het joodse volk net zo'n indrukwekkend geschiedverhaal te geven als dat waar de Grieken zo trots op waren. Dat wil overigens niet zeggen, dat de informatie die erin staat niet juist zou zijn. Zeker met betrekking tot de latere periode van de Israëlitische monarchie blijkt er grote overeenstemming te zijn met buitenbijbelse bronnen en lijkt de verschaft informatie behoorlijk betrouwbaar. De ordening van het materiaal is echter duidelijk aan Herodotus ontleend. De gevolgen van dit inzicht zijn heel groot: een ongekende herijking van een groot deel van het oudtestamentisch onderzoek wordt noodzakelijk. Slecht nieuws voor 'iedereen', denk ik in een boosaardige bui wel eens, want niemand vindt het leuk als zijn zekerheden hem ontvallen. Heel snel zal de acceptatie daarom wel niet gebeuren. In zekere zin is zo'n theorie natuurlijk de ultieme vorm van spelbederf: bestaande wetenschappelijke kaders komen ter discussie te staan. Tot nog toe had een aantal verschillende scholen feitelijk vrij spel in hun benaderingen als het gaat om de tijd en manier

van ontstaan van deze en andere bijbelboeken. Ten dele spraken ze elkaar krachtig tegen en ten dele negeerden zij elkaar. Het onderscheiden van verschillende bronnen in de eerste vijf boeken van de bijbel, bijvoorbeeld, wordt door velen als een wetenschappelijk feit beschouwd. Er verschijnen zelfs populaire boeken waarin men fantaseert over de schrijvers van een of meer van deze bronnen. Andere scholen zien weer verbanden die dwars door de veronderstelde afscheidingen tussen de bronnen heenlopen en negeren eenvoudigweg de theorie. Nu kun je met enig vertrouwen zeggen dat twee verstandige mensen die over een bepaalde kwestie langdurig van mening verschillen meestal allebei ongelijk hebben. (Een Nederlandse versie van mijn beschouwingen hierover is intussen gepubliceerd: 'Herodotus, vader van de bijbelse geschiedenis?' *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie* 14 (1995) 9-61 & 142.)

EEN NIEUWE AANPAK

Een van de dingen die ik me sindsdien heb gerealiseerd, is dat we een manier van beschrijven van antieke literaire werken nodig hebben, die dergelijke structurele overeenkomsten aan het licht brengt in plaats van dat hij ze verduistert. De traditionele indeling op grond van literaire criteria schiet namelijk volledig tekort als het gaat om dergelijke verbanden. Ik noem een heel karakteristiek voorbeeld uit dit onderzoek, namelijk van twee verhalen die op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken hebben, maar onder de oppervlakte nauw met elkaar verbonden zijn. Het al genoemde hoofdstuk Daniël 3 lijkt de gang van het bijbelboek *Daniël*, dat verder als enige echte hoofdpersoon de profeet Daniël heeft, te doorkruisen. De hoofdpersonen van dat hoofdstuk zijn drie vrienden van Daniël (die er zelf helemaal niet in voorkomt), die door de koning van Babylon met verbranding bedreigd worden als ze blijven weigeren om zijn afgoden te aanbidden. Ze worden uiteindelijk als straf in een brandende oven gegooid, maar door God zelf daaruit

gered. De koning herroept dan het vonnis en eert de drie mannen om hun standvastige houding.

In Genesis 38, dat de groep verhalen rondom Jozef onderbreekt, is de eigenlijke hoofdpersoon een zekere Tamar. Zij is getrouwd met één van de zonen van Jozefs halfbroer Juda. Deze zoon overlijdt kinderloos. Volgens een oude gewoonte moet een broer dan met Tamar trouwen om kindertjes op naam van zijn broer te verwekken. Maar deze zoon saboteert, waarna hij komt te sterven. Juda denkt hier een onaangename regelmaat te onderkennen en houdt daarom het voorziene huwelijk van zijn laatste zoon met Tamar af. Tamar begint te wanhopen of ze ooit een gerespecteerde getrouwde vrouw met kinderen zal worden. Door zich listig als prostituée te vermommen weet ze zwanger te raken van Juda zelf. Na drie maanden ziet haar omgeving dat ze zwanger is. Juda beveelt daarop om haar te laten verbranden. Vlak voordat dat kan gebeuren toont Tamar de onderpanden die ze van Juda, die geen geld op zak had om voor haar diensten te betalen, gekregen had. Dan herroept Juda het vonnis en laat haar verder met rust. Wij (dat wil zeggen: de onderzoekers van het boek *Daniël*) hebben tot nog toe het verhaal in Daniël 3 (terecht) gekarakteriseerd als een klassiek geval van een martelaarsverhaal, waarin de vrome gelovige standvastig weigert om afgoden te aanbidden, zwaar gestraft dreigt te worden en daarop al dan niet door God gered wordt. Genesis 38 wordt, alweer terecht, opgevat als een verhaal in de klassieke Hebreeuwse verteltraditie waarin de onaanzienlijke vrouw Tamar haar schoonvader, de stamvader Juda, te slim af is. Op het eerste gezicht hebben deze verhalen inderdaad weinig met elkaar te maken. Maar kijk je nu naar hun plaats binnen de cycli waar ze in voorkomen en naar het thema van het ter dood veroordelen van een onschuldige, en het latere herroepen van de veroordeling, alsmede het volstrekt niet gebruikelijke vonnis van verbranding, dan blijkt dat ze wel degelijk

iets heel fundamenteels gemeen hebben. Al is dat voor onze begrippen niet een inhoudelijk relevante overeenkomst. Blijkbaar keken ze daar in de oudheid toch anders tegenaan, want de overeenkomst past precies binnen de genoemde ontstaansgeschiedenis van het boek Daniël. Overigens moet ik mezelf niet als al te slim gaan voorstellen: in de joodse literatuur uit de oudheid heeft men de inhoudelijke parallel van de doodstraf door verbranding tussen de twee hoofdstukken wel degelijk opgemerkt. Dat bracht mij natuurlijk ten dele op het idee. Ik sluit beslist niet uit dat ook de structurele overeenkomst wel is opgemerkt.

GESCHIEDENISVERHALEN

Eén van de interessante gevolgen van de constatering van deze overeenkomsten is dat je je bewust wordt van je impliciete vooronderstellingen als je naar bepaalde teksten kijkt. Wij kijken eigenlijk nog altijd naar bijbelverhalen met een normatieve bril. Iemand wordt tot een bepaalde straf veroordeeld en wij vragen ons af of het wel volgens de wet is. Iemand pleegt een bepaalde handeling en wij beginnen die meteen ethisch te wegen. Dat zijn Pavlov-reacties die niet optreden als we Herodotus lezen, omdat we weten dat veel dingen in zijn wereld niet volgens de wet gebeurden en mensen daar veel slechte en verwerpelijke handelingen pleegden. Dat wil natuurlijk absoluut niet zeggen dat Herodotus (net als, voeg ik maar meteen toe, de schrijver van de Bijbelse Geschiedenis) geen ethisch besef had. Ik wil daarmee alleen zeggen dat de door hem beschreven aangelegenheid die normatieve of ethische dimensie op zich niet heeft. Zo moeten we ook kijken naar de door de ongenoemde verteller in de bijbel weergegeven gebeurtenissen die op ons als schokkend, onaangenaam of weerzinwekkend overkomen. We moeten ze niet zien als een uiting van zijn vooroordelen of ongevoeligheid, maar als iets wat hij zijn lezers voorzet als een historische gebeurtenis, die een plaats heeft binnen zijn grote geschiedenis van het volk

Israël. Wat er eventueel nog voor les uit te leren valt of hoe de gebeurtenis te evalueren is, dat wordt door de verteller vaak impliciet wel aangegeven. Maar essentieel is het niet, hij kan het ook helemaal weglaten. Zo is er bij het bovengenoemde verhaal van Juda en Tamar vaak over gespeculeerd of zij het recht had om te handelen zoals zij deed, of hij het recht had om haar tot verbranding te veroordelen en of hij de verplichting had om dat vonnis te herroepen toen duidelijk werd dat de kindertjes – Tamar baarde later een tweeling – van hemzelf waren. Dat zijn voor de loop van het verhaal allemaal vrijwel irrelevante vragen. De verteller zegt ons niets anders dan: 'zo is het gebeurd, en zo kwamen uiteindelijk die kindertjes van Juda en Tamar er'. Als de verteller zijn lezers over de juridische of ethische achtergrond had willen informeren, dan had hij het niet nagelaten, hij was er bekwaam genoeg voor.

BEKWAME LEZERS EN SCHRIJVERS

We moeten verder concluderen dat de antieke lezer of schrijver niet zelden een dieptestructuur ontwaarde in een literair werk die voor ons niet zonder meer zichtbaar is. Hij (of zij natuurlijk) analyseerde dergelijke werken met een grondigheid en inventiviteit die op ons, uit een totaal andere culturele wereld afkomstig, als bijna onvoorstelbaar overkomt. Omdat er in de oudheid nog geen vakken als literatuurwetenschap bestonden, krijgen wij die diepgaande analyse en dat intensieve begrip van de structuur van literaire werken alleen maar te zien als ze op hun beurt weer gebruikt worden. Als een auteur die toepaste voor het maken van een ander werk kunnen we proberen om zijn analyse van de brontekst te reconstrueren uit de manier waarop hij die gebruikt heeft voor zijn eigen tekst.

Een mooi voorbeeld daarvan zien we in antieke vertalingen in het Aramees van poëtische verzen en hoofdstukken in het Oude Testament. Meestal neemt men aan dat die vaak sterk parafraserende en wijdloppige vertalingen het gevolg zijn van het feit dat de vertaler moeite had met deze

taalkundig en literair nogal gecompliceerde bijbelgedeelten. En men neemt aan dat hij stukjes uitleg van die gedeeltes op een vrij willekeurige manier aan elkaar breide. In een artikel ('Poëzie in de Targum: de voorzegging over Juda in Targum Onkelos op Genesis 49:8-12', in: I.E. Zwiép en A. Kuyt, red., *Dutch Studies in the Targum*, (Amsterdam 1993)) heb ik geprobeerd een andere visie op die zaak te geven aan de hand van één bepaald geval. Ik geef mijn redenering hier kort weer.

Dergelijke poëtische passages in het Oude Testament geven meestal in sterk versluiserde vorm reflecties op verleden en heden en voorspellingen van de toekomst, althans van wat binnen de vertelde tijd nog toekomst is. Mijn stelling is dat de vertalers met hun expliciterende weergaves de veronderstelde bedoeling van die passages inhoudelijk perfect recht doen. Dat men ze hier en daar ook anders zou kunnen uitleggen, doet hierbij niet ter zake. De vertalers zijn zodoende volstrekt niet willekeurig of slordig te werk gegaan. Datzelfde geldt ook voor de vorm van de vertaling. Ik heb in dat artikel laten zien dat de vertaler alle assonanties, eind- en binnenrijmen en andere poëtische middelen in de Hebreeuwse grondtekst perfect heeft weergegeven in zijn vertaling. Niet eerder had iemand daarop gewezen. Die vertaler had een inzicht in inhoud en vorm van die verzen dat ver uitgaat boven dat van de meeste moderne onderzoekers.

Naast de voor mezelf nogal plezierige kant dat de hoofdlijnen van dit onderzoek zo gemakkelijk uit te leggen zijn, is het eerherstel voor inzicht en bekwaamheid van de antieke lezers en schrijvers een van de aardigste aspecten ervan. En verder is het natuurlijk heel opmerkelijk dat deze resultaten bereikt worden door niets anders dan goed kijken en nadenken. Alle teksten staan al meer dan tweeduizend jaar ter beschikking en duizenden knappe mensen hebben ernaar gekeken. Iedereen had het kunnen zien, maar men heeft het netjes voor mij laten liggen. Dat is heel curieus.